

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 94 (477) : 2-29 : 17.022.1

РІЗНОВИДИ ПЕЧАЛІ ТА СЛІЗ У СХІДНИХ І КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ ПАТЕРИКАХ

Людмила Петрушко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Україна, 01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60
e-mail: liudmyla1991@ukr.net

Оригінальна література Київської Русі створювалася під значним впливом перекладної [1, с. 131]. Це твердження справедливе і щодо першого вітчизняного отечника. В історіографії неодноразово присвячувалася увага схожості між Києво-Печерським (далі – КПП) і східними патериками [1, с. 144-181; 3]. Паралельні на змістовому або й словесному рівні місця слід розуміти не як калькування, не як літературне перенесення сюжету з текстів, що стосуються іншого періоду й інших осіб, на вітчизняний ґрунт – конкретних подвижників рідної обителі, а те, що за цим явищем стояли інші причини. Як стверджують дослідники, тут повторювалося саме життя [1, с. 175]. Йдеться про те, що духовний досвід єгипетських отців навіть незалежно від того, чи був він відомим печерським монахам, повторювався ними. Цілковитою можливою ситуацією, що давньоруські угодники Божі свідомо наслідували подвиги своїх попередників, про які читали у житійній літературі. Припустимою, на наш погляд, щодо патерика є аргументація І.М. Данилевського, висловлена стосовно цитат зі Святого Письма й інших перекладних творів у літописних текстах. Дослідник пояснює це явище тим, що подібні запозичення мали важливе ідейне значення. Літописці використовували відомі тексти, щоб із їхньою допомогою поглибити конкретний зміст літопису [4, с. 60]. Можливо, це саме стосується і патерика та паралелей із Святого Письма та східних отечників.

Порівняння КПП із перекладною літературою, здійснене дослідниками, мало важливе значення. Воно допомогло виявити конкретні тексти, які були добре відомі монахам Печерської обителі. Ці твори слугували не лише джерелом при створенні розповідей про под-

вижників, але ще більша їх цінність полягає у тому, що вони формували світогляд, систему цінностей киево-руського чернецтва. Писемні пам'ятки, що виконували подібні функції для тієї чи іншої спільноти, мають важливе значення у контексті історії емоцій. Як стверджує А. Зорін, саме у текстах присутні ті регулятивні механізми, що впливають на всі стадії емоційної реакції людини [5]. У цій статті ми хотіли б звернути увагу на зв'язок між нормою, яку подавали східні отечники, та її реалізацією, і загалом між поглядом на печаль та сльози у перекладних і вітчизняному патериках. Порівняння буде здійснено у такому порядку: почнемо з ролі та місця печалі та сліз у житті людини, відтак перейдемо до їх класифікації з відповідними (позитивними та негативними) оцінками й обґрунтуваннями останніх, а згодом зосередимо увагу на кожній із груп нерадісних емоцій окремо.

З приводу основоположного аспекту богослов'я нерадісних емоцій – їх появи у глобальному, світовому масштабі та місця у плані Божественного Домобудівництва – у Скитському патерику висловлено наступне важливе твердження. Бог створив людину не для плачу, але на радість, щоб вона чистою та безгрішною славилася Господа, подібно до Ангелів. І тільки у результаті гріхопадіння став необхідним плач для очищення від гріхів, *идъже бо нъсть грѣха ту нъсть требъ плачь* [7, арк. 47]. У Царстві Божому ж пануватиме *радость неоскорбляемая* [7, арк. 203зв] – позбавлена будь-якої печалі та сліз. Навіть у розповіді про видіння обителів Небесного Отця сказано, що ніхто не виходить звідти засмученим [7, арк. 141зв]. Тобто у Скитському отечнику виражено погляд на смуток і плач, як такі, що є

наслідком падінь (це стосується всіх нерадісних емоцій) і необхідні для очищення від гріхів (покаянні), їх не буде у місці вічного блаженства праведників, як не було б і взагалі, якби людина не згрішила. У вітчизняному отечнику теж висловлений подібний, хоч і не цілком тожаний погляд: *здѣ ти убо скорбѣ и туга и недугъ въ малѣ, а тамо радость и веселіе* [2, с. 182].

У зазначеній вище цитаті зі скитського Патерика сказано про покаянний плач, про його необхідність у зв'язку з провинами перед Творцем. Однак єгипетські отці знали також нерадісні емоції іншої природи. Тому вважаємо за доцільне зупинити увагу на цьому *розрізненні* печалі та сліз, представленою в аналізованих джерелах. Печаль *грех своих ради* та *иная* згадується у розповіді Синайського отечника, в якій гість у відповідь на слова господаря про причину печалі останнього (не *грех ли своих ради*) сказав: *ину имаши печаль* [6, с. 375].

У тексті Скитського патерика читач зустрічався з повчанням про те, що за своєю суттю печаль є *корисною* та *некорисною*. Перша – через свої гріхи та ближнього, за спасіння. Така печаль схвалюється. А інша печаль, яку приносить *уныніе*, засуджується: *есть печаль полезна и есть печаль неполезна, печаль полезная есть о своихъ грѣсехъ, вздыханіе ово же о неразумьи ближняго ово же не отлучитися по воли ово же да болши благодати коснется то бо истинныя и полезныя печали образ и суть. Есть же и другое етеро к сим смѣшено. Приноситъ бо и то печаль несмысленымъ еже и унынье нѣ от кихъ наречеса* [7, арк. 263в].

В інших місцях цього ж Отечника наведене пояснення зазначених оцінок. Так, скорбота заради Бога є радістю, бо дає людині бачення свого перебування у волі Божій, не замислює їй жодного гріха, але, навпаки, сповнена віри у Господне Милосердя та Людинолюбство, закликає до покаяння. Натомість та, яка позбавлена надії бути пробаченим і через це вселяє *уныніе* і відчай, відвертає від подвигу, підступно представляючи його марність, є падінням для душі, приноситься ворогом спасіння [7, арк. 199зв, 200зв]. Вона допомагає злобі, породжує похоті [7, арк. 200].

Гріховною є також печаль за тлінним (*о пищи или о питии или о велицѣхъ нищетьѣ*), на що вказує джерело походження (*аще творять ти не* [зайве слово – Л.П.] *печаль бѣси*) [7, арк. 202]. Засуджується плач за мирським багатством [7, арк. 208зв]. Заборонена монахам скорбота, яка породжена неотриманням того, про що просили брата [7, арк. 43], тобто стосу-

ється земного. У Патеріку також стверджувалося, що печаль і сльози за гріхи не можуть поєднуватися з гординою та прагненням хвалити людської, тільки тоді вони будуть корисними (до речі, це повчання було пов'язано з мирянами) [7, арк. 49].

Щодо *природних* печалі та сліз, то хоча у тексті і відсутні прямі твердження про неї, гадаємо, її розуміння та відділення від духовних і гріховних нерадісних емоцій слід розуміти з контекстів – низку повідомлень про плач і скорботу не пов'язані ні з обставинами, які зазначено щодо правильної печалі та сліз, ні з тими, що стосуються неправильних. І при цьому їх оцінка є схвальною або нейтральною.

Згадано також *запізнілий* плач, який для нерозкаяних грішників матиме місце у вічності. Оскільки там сльози будуть лише обпикати, то необхідно плакати у цьому тимчасовому житті [7, арк. 363в].

Коротко підсумовуючи зазначене, можна сказати, що оцінка нерадісних емоцій пов'язана з тим, чим вони породжуються – любов'ю до Бога, з одного боку, чи відсутністю уповання на Нього, прив'язаністю до земного та тлінного, честолюбством – з іншого. Від цього залежить характер перебігу відповідного емоційного стану (радість, пов'язана з вірою у Боже Милосердя, або ж відчай через безнадію). Благі чи гріховні причини приводять до відповідних наслідків: корисна печаль не завдає жодної шкоди людині, навпаки, сприяє її переродженню; некорисна – породжує гріхи, відвертає від подвигу.

Аналіз контекстів згадок нерадісних емоцій у КПП виявляє подібне розуміння їхніх видів з аналогічним ставленням до них. Прославляються і ставляться за взірць духовні скорбота та сльози, позитивно або нейтрально оцінюються природні та забороняється гріховна печаль. Зустрічаються також повідомлення про марний, запізнілий плач, який, як сказано в тексті, матиме місце в майбутньому (не тільки у вічності, але ще й тут) як справедлива кара за гріхи. Через них виражені грізне пророцтво, адресоване іудеям за гоніння на християн (*въсплачете и възрыдаете* [2, с. 107]), а також застереження – у Слові прп. Симона до Полікарпа (єпископ змальовує духовному чаду скорботні наслідки покинення першим Печерської обителі – клятву прп. Симона й у зв'язку з цим запізнілий плач Полікарпа [2, с. 102]) і «Питання благовірного князя Ізяслава про Латинян» (прп. Феодосій попереджає про гіркі сльози у вічності тих людей, які наближаються до ка-толиків) [2, с. 191].

Зупинімося тепер більш детально на кожній із зазначеної груп нерадїсних емоцій.

У скитському Патерику неодноразово висловлена необхідність *духовних* печалї та слїз: *Да будет плачь Бога ради, да приблизатся слезы наша къ Богу* [7, арк. 198]. Сказано, що для душі, яка згрішила перед Богом, немає на землі свята, але тільки плач і покаяння [7, арк. 10зв]. Плач є обов'язковим для тих, хто кається [7, арк. 45], хто усвідомлює свою гріховність і немічність [7, арк. 179]. На важливість духовного плачу вказує і той факт, що саме його стосуються останні слова, які залишає старець братії перед своїм відходом до Господа: *плачемся, братия* [7, арк. 36зв]. Оплакування гріхів названо метою чернецтва [7, арк. 76зв]. Сльози розумілися як вагома складова чернечого життя навіть мирянами [6, с. 87, 128], не кажучи вже про чорноризців [6, с. 304]. Плач був звичним для подвижників (*плачущоюся по обычаю*) [7, арк. 193]. Цінність слїз засвідчена також тим, що неодноразово вони згадані у контексті подвигів святих [6, с. 92], або як їхня чеснота [6, с. 114, 231]. Так оплакав себе прп. Арсеній, маючи всі роки свого життя під час рукоділля плат на своєму лоні задля слїз, що лилися з його очей, через такий плач у нього навіть випали вії [7, арк. 119, 5зв]. Про дар умиління та слїз сказано у розповіді про св. Феодора [7, арк. 45]. *Много умиление и слезы въ молитвъ и на пѣнии своемъ* мав отець Лонгін [7, арк. 47].

Так само і в КПП читач зустрічався із настановами про покаянний плач – через пряме повчання *възыщем Бога рыданіемъ и слезами* [2, с. 41] та приклади угодників Божих. Подібно до розповідей про єгипетських отців, сльози згадані серед подвигів засновників обителі – прпп. Антонія та Феодосія [2, с. 19, 89]. На те, що й у Печерському монастирі вони розумілися як мета чернецтва, вказують, на нашу думку, і щойно зазначені слова прп. Феодосія, і повідомлення про прп. Ісаакія, який, затворившись, *моляше Бога съ слезами* [2, с. 185].

У перекладних патериках часто згадуються зовнішні обставини, що приводили отців до оплакування своєї гріховності: настанова старця про плач за собою [7, арк. 36зв], відіння (бачили Суд [7, арк. 36зв-37], кару, що чекає на світ і рід людський, який живе у гріхах [7, арк. 190зв], місця мук грішників [7, арк. 188зв], Пречисту Діву Марію, Яка відмовлялася зайти до келїї через присутність там її ворога (Пресвята Богородиця мала на увазі два слова еретика Несторія в кінці книги блаж. Ісіхія Єрусалимського) [6, с. 99-100] й ін.), думка про те,

наскільки готові у цей же момент дати відповідь перед Богом [7, арк. 37зв].

У повідомленнях про плач Печерських отців також були присутні подібні обставини, що приводили до плачу – відіння (прп. Тит розкаювся у ворожнечі, побачивши святих Ангелів і духів злоби [2, с. 123], прп. Афанасій плакав після того, як помер та ожив – припускаємо, що до слїз його привело те, що він бачив там, бо братія запитувала його: *что виде?* [2, с. 111-112]) та грізні попередження ближніх про можливу кончину у стані духовної неготовності – йдеться про прп. Феофіла, що його скорботу та плач породили *страшные слова Марковье* [2, с. 159], та прп. Феодора, який опам'ятався від скорботи після слів прп. Василія [2, с. 162].

Як правильна у Скитському патерику характеризувалася скорбота (і сльози), що пов'язана не лише з власними провинами перед Богом, але й ближніх і турботою про спасіння загалом, про що зазначалося вище. У розповідях перекладних отечників зустрічається багато повідомлень про такі печаль і плач. Примітно, що їх мають навіть Ангели [7, арк. 156зв-157] (у розповіді КПП про прп. Тита й Євагрія також сказано, що *аггелы... плачущася о души моеи* [2, с. 123]). Серед гріхів ближніх, що викликають нерадїсні емоції у текстах Скитського та Синайського патериків варто назвати бажання монаха повернутися у мир [6, с. 265; 7, арк. 60], часте полишення місця подвигів [7, арк. 59зв] або ж взагалі відхід з нього [7, арк. 81зв], кончину монаха, який жив і помер у лінощах, а отже не був готовим до відповіді перед Богом [6, с. 96]. За подібних обставин мали печаль і проливали сльози й Печерські отці: через раптову кончину Євагрія у ворожнечі [2, с. 123] та примусове чи добровільне залишення чорноризцями монастиря [2, с. 35, 94, 55]. Крім цього, у КПП згадуються нерадїсні емоції отців, коли ближні знаходяться на порозі відходу до Господа, будучи неготовими до цього [2, с. 135-136], або ж погрожують скоїти страшний гріх самогубства [2, с. 30]. Важливо зазначити такі обставини нерадїсних емоцій, як позбавленість людей Літургії [2, с. 25, 26] і відсутність написаного Життя прп. Феодосія, яке б принесло велику користь чернецькому [2, с. 21, 78]. Ревністю по Богу викликані скорботи, пов'язані з перепонами на Богоугодному шляху: неможливістю прийняти бажаний постриг [2, с. 39, 180] або ж *утаитися* від матері, природна любов якої хотіла завадити вищій любові – до Творця [2, с. 30].

У перекладних отечниках неодноразово сльози супроводжують молитву. Вітчизняний

патерик також відображає таке явище [2, с. 17, 19, 159, 185 й ін.].

Були й сльози особливого умиління та вдячності – за винагороду, яку подвижник отримав за терпеливе перенесення випробувань (але вважав себе недостойним Милості Божої та достойним тих скорбот, які переніс) [7, арк. 79зв] і за золото, дароване Господом чудесним способом гостинному боголюбцю, щоб він міг не переступати свого доброго звичаю [6, с. 376]. Подібну до останньої історію згадує і КПП – *слезами* розчулення та вдячності *помолився в себѣ къ Господу Богу* прп. Феодосій, коли Ангел в образі світлого отрока приніс гривну золота, так необхідного для того, щоб купити їжу для братії [2, с. 50].

Гадаємо, що духовними можна назвати і ті сльози, які супроводжували повчання. Так, *прослежесе* старець перш ніж залишити братії слово настанови перед своїм відходом до Господа [7, арк. 36зв]. КПП (а конкретно – Житіє прп. Феодосія) теж двічі згадує повчання св. Феодосія зі сльозами – під час його ігуменства і перед відходом до Господа [2, с. 55, 71]. Припускаємо – на це нас нашттовхує зміст обох повчань – що вони були породжені глибоким смиренням, хвилюванням за спасіння ввіреної йому братії, щирим прагненням, щоб вона слідувала Божим заповідям.

Щодо *природних* нерадісних емоцій, то у текстах східних отечників вони стосуються таких обставин, як нещастя ближніх: несправедливість щодо них (вигнання Свт. Іоанна Златоуста) [7, арк. 141-141зв; 6, с. 217], труднощі [7, арк. 8-8зв], згадуються й особливо серйозні, що були пов'язані із загрозою життю [7, арк. 11, 160] і посмертними муками ближніх [7, арк. 165]. Обставини, за яких мали місце (або могли мати) інші природні нерадісні емоції, пов'язані з батьківськими почуттями [7, арк. 54зв, 161, 171зв, 170зв], смертю отців [7, арк. 101зв, 118зв, 119] і рідних [7, арк. 36зв], особистими нещастями [7, арк. 107зв], нездійсненню очікуваного, радістю зустрічі [6, с. 118, 213]. Важливо зауважити, що КПП також згадує подібні обставини природних смутку та сліз – і нещастя та смерть ближніх, й особисті, і нездійснення очікуваного, і хвилювання за рідних дітей, і зустріч [2, с. 57, 70, 72, 81, 14, 26, 30, 45 й ін.].

Плачем супроводжують прохання-мольбу й у Скитському отечнику (сестра старця Пимина, сина якої князь посадив у темницю як злодія, а насправді як заручника, щоб заради нього прийшов старець, який не хотів приходити до князя [7, арк. 87зв]; блудниця, яка розкаля-

ся по молитвах старця, і просить сказати їй, де спастися [7, арк. 177зв]), і в КПП (зі сльозами просив прп. Феодосій прп. Антонія прийняти його для служіння Богу [2, с. 28]; так само *сз слезами моляху, убо молилися быхом вам сз слезами* розбійники, які були покарані нерухомістю [2, с. 135]).

Нерідко скорботі у текстах східних патериків запобігають [7, арк. 19, 143], її позбавляють [7, арк. 156] або заспокоюють тих, хто перебуває у печалі [7, арк. 25зв, 191], даруючи утішення, яке ліквідувало печаль [7, арк. 210, 222, 347, 224]. Така ж поведінка представлена й у вітчизняному отечнику: прп. Марко заспокоював прп. Феофіла, щоб той не сумував через втрату зору (*брате, не скорби, понеже Бога ради ослѣпись очима телесными, но духовными на разум того прозрѣль еси*) [2, с. 159], утішив монаха Конона прп. Феодосій словами про своє заступництво за монастир (*что тако печалуешися, или мниши, яко азъ отъидох от васъ?*) і вказівкою на місце, де лежить те, що було дане йому (монаху) на збереження [2, с. 75-76].

Що стосується *неправильної* скорботи, то КПП згадує її (як таку, що була або могла мати місце) саме за тих обставин, про які пишуть і східні патерики – втрата/відсутність матеріальних благ, труднощі подвигу (у тому числі убога їжа), скорботи, пов'язані з честолюбством.

Таким чином, здійснений порівняльний огляд згадок нерадісних емоцій у перекладних і вітчизняному отечниках виявив схожість між ними не лише у тих аспектах, про які писали дослідники до нас, але й у погляді на печаль і сльози. Так, подібно до Скитського патерика, Києво-Печерський визначає нерадісні емоції як такі, що становлять складову земного життя, але їм не буде місця у житті Вічному. Як і в східних отечниках, у киево-руському розрізнялися духовні, природні, неправильні та запізнілі печаль і сльози з їх відповідними оцінками. Важливо зауважити, що зустрічаються також подібні обставини прояву нерадісних емоцій. Схожою є й поведінка оточуючих за останніх – намагання заспокоїти або ж дарування утішення тим, хто перебуває у скорботі. Поряд із зазначеним варто сказати, що подібність виявлена на ідейному рівні, а не фактографічному: йдеться саме про схожість погляду на нерадісні емоції, а не тотожність розповідей.

На наш погляд, це можна пояснити наступними причинами. Східні патерики могли слугувати тими текстами, в яких були представлені регулятивні механізми, що впливали на розуміння емоцій (і їх прояв) самими подвиж-

никами, про чий життя оповідає КПП, і ще більшою мірою – авторами (йдеться тільки про розуміння). Саме від останніх залежало, які зі скорбот і сліз згадати, а які – ні. А це залежало від усвідомлення ними важливості актуалізації у тексті тих чи інших із них із відповідними оцінками, адже КПП є твором агіографічної літератури, характерною рисою якого є фіксація особливо значимого, того, що сприятиме повчанню, духовній користі читачів. Звісно, східні отечники не обов'язково були безпосередніми джерелами погляду печерських отців (героїв та авторів КПП) на нерадісні емоції. Однак виявлена близькість творів вітчизняної та перекладної літератури на рівні ідей свідчить про те, що Печерський патерик написаний у руслі православної богословської традиції розуміння печалі та сліз, представленої у

тому числі в аналізованих перекладних пам'ятках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамович Д.И. Исследование о Киево-Печерском патерике, как историко-культурном памятнике / Д.И. Абрамович. – СПб.: Типография имп. Акад. наук, 1902. – 249 с.
2. Абрамович Д.И. Киево-Печерский патерик. Репринтне видання / Д.И. Абрамович. – К.: Час, 1991. – 280 с.
3. Башлыкова М.Е. Заимствования из древних патериков в тексте Киево-Печерского патерика / М.Е. Башлыкова // Могилянські читання 2004. – К., 2005. – С. 38-44.
4. Данилевский И.Н. Повесть временных лет: герменевтические основы источниковедения летописных текстов / И.Н. Данилевский – М.: Аспект-Пресс, 2004. – 370 с.
5. Зорин А. История эмоций / А. Зорин [Электронный ресурс] // Полит.ру. – 2004 (18.06). – Режим доступа: <http://polit.ru/article/2004/06/18/zorin/>
6. Синайский патерик / Изд. подг. Гольщенко В.С., Дубровина В.Ф. – М., 1967.
7. Скитский патерик // Главное собрание библиотеки Троице-Сергиевой лавры, ф.304.1, № 703.

Петрушко Людмила *Різновиди печалі та сліз у східних і Києво-Печерському патериках*

У статті здійснено порівняння погляду на печаль і сльози, представленого у перекладних і Києво-Печерському патериках.

Ключові слова: *Києво-Печерський патерик, Скитський патерик, Синайський патерик, печаль і сльози, історія емоцій*

Петрушко Людмила *Разновидности печали и слез в восточных и Киево-Печерском патериках*

В статье проведено сравнение взгляда на печаль и слезы, представленного в переводных и Киево-Печерском патериках.

Ключевые слова: *Києво-Печерський патерик, Скитський патерик, Синайський патерик, печаль и слезы, история эмоций*

Petrushko Liudmyla *Kinds of sadness and tears in the eastern and Kyiv-Caves paterikons*

The history of emotions is one of the important and perspective directions of modern historiography. It recognizes the cultural character of the senses. Historians of emotions do not deny the psychological approach to the latter but focus on their cultural background. This is due to that emotion is determined by not only psychological but also cultural factors. All stages of the human reaction to an event are expressed by certain regulatory mechanisms. The latter are enclosed in the texts. Therefore, historians of emotions should refer to the texts. Narrative sources contain important information about the emotional codes of the different historical periods. So they are important for historians of emotions. For medievalists in this context, spiritual, hagiographic, literature is especially valuable.

The article is devoted to the comparison of view on the sadness and tears in the eastern and Kyiv-Caves paterikons. The author analyzes these texts and draws attention to such aspects as role and place of negative emotions in the human life, kinds of them, their evaluations. Each kind of unlucky emotions is considered separately.

The result of the research is detection of the similarity between translated and original texts. It is at the level of ideas. The author explains this phenomenon by the existence of a theological tradition of understanding sorrow and tears.

Keywords: *Kyiv-Caves Paterikon, Skitsky Paterikon, Sinai Paterikon, sadness and tears, history of emotions*

Рецензенти:

Кривошея І.І., к.і.н., професор

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 04.07.2017 р.